

Ο ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

ΚΑΙ ΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (1777)

ΕΞ ΑΦΟΡΜΗΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΟΜΩΝΥΜΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΓΟΝΗ

Ὁ γνωστός ἐρευνητὴς τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος Γ. Γ. Ἀλισανδράτος ἔφερε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἀξιόλογη ἐργασία¹, ποὺ ἀσφαλῶς θ' ἀποτελέσει σταθμὸ στὶς σχετικὲς ἐρευνες περὶ τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Τὴν ἀφορμὴ τῆς νέας αὐτῆς δημοσιεύσεως τὴν ἔδωκε ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς ἀνέκδοτης ἐπιστολῆς, ἔργου ἀγνώστου Κεφαλονίτου, ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου Σωφρόνιο Κουτούβαλη (1759-1782) καὶ ἀναφέρεται στὴν ἱεραποστολικὴ περιοδεία τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Ζάκυνθο, τὸ ἔτος 1777.

Ἐπειδὴ ἡ μελέτη τοῦ Γ. Γ. Ἀλισανδράτου παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα, θεώρησα σκόπιμο ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ κάμω μιὰ ἐκτενὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου της, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ προβῶ σὲ ὀρισμένα σχόλια.

Ὁ Ἀ. χωρίζει τὴν ἐργασία του σὲ 13 κεφάλαια. Τὰ 12 πρῶτα κεφάλαια οὐσιαστικῶς εἶναι εἰσαγωγὴ στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς. Σ' αὐτὰ ἐξετάζει τὴ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Ζάκυνθο (σσ. 1-40) καὶ μᾶς δίδει πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπιστολὴ (αἴτια συντάξεως, περιεχόμενο, συντάκτης, χειρόγραφα, ἀρχὲς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου, σσ. 40-54). Στὸ 13ο κεφάλαιο ἐκδίδει τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χειρογράφων X 52β καὶ X 52γ τοῦ Τμήματος χειρογράφων τοῦ Ἀρχείου Ἰακωβάτων στὸ Λιξούρι (σσ. 55-65). Μετὰ τὸ κείμενο ἀκολουθοῦν τὰ Σχόλια τοῦ κειμένου (συνολικὰ 141, σσ. 66-77). Ἐν συνεχείᾳ τὸν ἐκδότῃ ἀπασχολεῖ (ὡς παράρτημα) ἡ προσήλωση τοῦ μοναχοῦ Ἀντζουλῆ Διακάτου στὸ μοναστήρι τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα Μηλαπιδιάς Κεφαλληνίας (σσ. 77-82). Τὴν ὅλη ἐργασία κλείνει «Εὐρετήριο» ὀνομάτων προσώπων καὶ τόπων (σσ. 83-88).

1. Γ. Γ. Ἀλισανδράτου, Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς στὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Ζάκυνθο (1777). Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ ἐνὸς ἀκροατῆ του. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ, Ἀθήνα 1982, σσ. 88 [Ἀνατύπωση ἀπὸ τὰ «Κεφαλληνιακὰ Χρονικά», τ. 4 (1982)].

Ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐργασίας τοῦ Ἁ. ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. Πολὺ ὀρθὰ ὁ Ἁ. ἐπισημαίνει πῶς γιὰ τὴν προσωπικότητα, τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ δὲν ὑπάρχουν ἀθηντικὲς μαρτυρίες. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς «Διδαχάς» του καὶ τὶς 13 ἐπιστολές του. Καὶ τὰ κείμενα ποῦ προέρχονται ἀπὸ συγχρόνους τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ καὶ ὁμιλοῦν γι' αὐτόν, ἂν ἀφαιρέσει κανεὶς τὶς πολλὰς «ἐνθυμήσεις», εἶναι πολὺ λίγα. Οἱ περισσότερες πηγὲς εἶναι μεταγενέστερες (σσ. 2-5).

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ἡ ἐπιστολὴ-ἀναφορὰ τοῦ ἀγνώστου Κεφαλονίτου. Τὸ κείμενον αὐτὸ «γίνεται ἀθηντικὴ πηγὴ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ, ἡ δευτέρη μεγάλη σύγχρονη πηγὴ μετὰ τὴ βιογραφία-συναξάρι τοῦ Ἱεροῦ Μαρτυρολογίου», χρονολογικὰ πρὶν ἀπ' αὐτὴν καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα σπουδαιότερη» (σ. 5).

Ἐπειδὴ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἀντίγραφο, ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρονολόγητο, ὁ Ἁ. ξεκινᾷ μιὰ ὀλόκληρη ἐρευνα, ποῦ ἀποβλέπει στὴ χρονολόγησιν τῆς περιουσίας τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά καὶ τὴ Ζάκυνθο καὶ στὸν προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς (σσ. 5-6).

2. Διαπιστώνει ὅτι τὴν ὀρθὴν χρονολογίαν τοῦ κηρύγματος τοῦ Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά (ἔτος 1777) μάς δίδουν: α) Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ πρὸς τὸ Γεώργιον Κλαδᾶ, μεγάλο οἰκονόμον καὶ τοποτηρητὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου στὴν Κεφαλονιά, μετὰ τὴν ὁποία ζητοῦσε τὴν ἄδεια νὰ κηρύξῃ στὸ νησί (13 Ἰουνίου 1777). β) Ἀναφορὰ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ τῶν Ἰονίων νήσων πρὸς τὸν Πρίγκηπα στὴ Βενετία (19 Μαρτίου 1779), κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐπίσκεψιν τοῦ καλογήρου Κοσμᾶ στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου ἔγινε «πρὸς διετίαν» (1779—2=1777). γ) Ἐπτὰ κατάλογοι ἀρχιερέων τῆς Κεφαλληνίας, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κοσμάς ἀφίχθη στὴν Κεφαλονιά τὸ ἔτος 1777. δ) Ἐγγραφοὶ τοῦ Προβλεπτοῦ Κεφαλληνίας πρὸς τὸ Γενικὸν Προβλεπτὴν Κερκύρας (9 Ἰουλίου 1777), κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Κοσμάς περιουδεύει στὰ νησιά καὶ βρισκεται στὴν Κεφαλονιά ἀπὸ 20 ἡμέρας. Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι ὁ ἁγ. Κοσμάς ἔδρασε 22 ἡμέρας (ἀνώνυμη ἐπιστολὴ) στὴν Κεφαλονιά καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς μῆνες Ἰούνιον-Ἰούλιον τοῦ 1777, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἐζήτησε νὰ κηρύξῃ στὸ νησί στὶς 13.6.1777 π. ἡ. (ἐπιστολὴ του) καὶ βρισκόταν σ' αὐτὸ ἀπὸ τὶς 8.6.1777 π. ἡ. (ἐπιστολὴ Προβλεπτοῦ Κεφαλληνίας, σσ. 6-15).

Στὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς σαφῶς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἁγ. Κοσμάς βρισκόταν στὴν Κεφαλονιά κατὰ μῆνα Ἰούνιον: «...μετέπειτα εἰς τὴν διακεκαυμένην ὥραν, εἰς τὰς δεκατρεῖς τῆς ἡμέρας τὸν μῆνα τὸν Ἰούνιον, ἀπερνοῦσε ἀπὸ μίαν περιουχὴν εἰς ἄλλην, ἡ γοῦν ἀπὸ τὴν Ἐρισον εἰς τὴν Πύλαρον, ἀπὸ τὴν Πύλαρον εἰς τὴν Σάμον καὶ τὰ ἐξῆς» (στ. 264-267). Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὁ ἀνώνυμος συντάκτης του ἀναφέρεται ὁπωσδήποτε στὴ δράσιν τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά, ὅταν ὁ ἱεραπόστολος

μετέβαινε από την Έρισο στην Πύλαρο και από την Πύλαρο στη Σάμη και τὰ λοιπά χωριά τῆς περιοχῆς. Τὸ μῆνα Ἰούνιο ὁ συγγραφέας δὲν τὸν ἀναφέρει ὡς παράδειγμα, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ ἅγ. Κοσμάς μετακινιόταν κατὰ τις μεσημβρινὲς ὥρες κάτω ἀπὸ τις καυτερὲς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου. Ἐὰν ἤθελε νὰ τονίσει κάτι τέτοιο, ἀσφαλῶς θὰ ὀμιλοῦσε γιὰ τὸν Ἰούλιο καὶ τὸν Αὐγούστο, ὅταν ἡ ζέστη κατὰ τις μεσημβρινὲς ὥρες εἶναι ἀνυπόφορη, ἰδίως στὶς ὄρεινὲς περιοχές.

3. Ὁ Ἅ. ἐπισημαίνει τίς χρονολογικὲς ἀνακρίβειες ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὀρισμένους πηγὲς καὶ σὲ ἔργα ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὸ ἔτος τῆς περιόδου τοῦ ἁγ. Κοσμά στὰ Ἰόνια νησιά (σσ. 15-20).

4. Ὄταν ὁ ἅγ. Κοσμάς ἐφθασε στὴν Κεφαλονιά (13 Ἰουλίου 1777), ἐζήτησε τὴν ἄδεια νὰ κηρύξει στὸ νησί ἀπὸ τὸν τοποτηρητὴ Γεώργιο Κλαδᾶ, ἐπειδὴ ὁ μητροπολίτης Σωφρόνιος Κουτούβαλης ἀπουσίαζε στὴ Ζάκυνθο. Τὴν παραμονὴ καὶ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμά στὸ νησί περιέγραψε ὁ σύγχρονός του Ἄνδρέας Ι. Λάσκαρης, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ σχετικὴ «Διήγησις» φαίνεται ὅτι ἔχει χαθεῖ (σσ. 21-22). Λίγα στοιχεῖα γι' αὐτὴ μᾶς δίδει ἡ βιογραφία τοῦ ἁγ. Κοσμά ποὺ δημοσιεύεται στὸ «Νέον Μαρτυρολόγιον» καὶ στὴν Ἀκολουθία ποὺ ἔγραψε ὁ Σάπφειρος Χριστοδουλίδης (1814 ἐξ., σσ. 22-24). Στὴν ἐκδοσὴ τῆς Ἀκολουθίας τὸ 1894 ἀπὸ τὸ Χαράλαμπο Μ. Ποταμιάνο προστίθενται καὶ «Σημειώσεις εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος καὶ ἰσαποστόλου Κοσμά, ἐρανισθεῖσαι ἐξ ἀρχαίου τινὸς χειρογράφου», οἱ ὁποῖες ἀναφέρουν μετακινήσεις, προρρήσεις καὶ θαύματα τοῦ ἑθναποστόλου στὴν Κεφαλονιά (σσ. 24-26).

Ἄλλὰ πληροφορίες γιὰ τὴ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμά στὴν Κεφαλονιά τὸ 1777 δημοσιεύουν καὶ ὁ Ἰωάννης Πολλάνης (;) (σσ. 26-28), ὁ Νικόλαος Φωκᾶς-Κοσμετάτος (σ. 28), ὁ πρωτ. Κωνσταντῖνος Γκέλης (σ. 28), ὁ πρωτ. Ἀθανάσιος Χ. Τσίτσας (σ. 28), ὁ Νικόλαος Δ. Τζουγανάτος (σσ. 28-29).

Κατὰ τίς πηγὲς μας τὸ κήρυγμα τοῦ ἁγ. Κοσμά στὴν Κεφαλονιά εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στοὺς χωρικούς. Στὸ νησί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιστολή, ἔμεινε 22 ἡμέρες. Μετὰ πῆγε στὴ Ζάκυνθο, ἀπ' ὅπου τὸν ἐδιώξαν. Τότε ἐπέστρεψε στὴν Κεφαλονιά, ὅπου παρέμεινε ἀκόμη μερικὲς ἡμέρες καὶ μετὰ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κέρκυρα. Ἐφθασε ἐκεῖ στὶς 13 Ἰουλίου 1777. Ὁ Ἅ. συμπερασματικὰ γράφει, ὅτι ὁ ἅγ. Κοσμάς στὴν Κεφαλονιά «μαζὶ μὲ τὸ ταξίδι του στὴ Ζάκυνθο ἔμεινε συνολικὰ ἓνα περίπου μῆνα, ἀπὸ 13 Ἰουλίου ἕως 11 ἢ 12 Ἰουλίου 1777» (σσ. 29-30).

5. Ἐλάχιστα λέγουν οἱ πηγὲς γιὰ τὴ μετάβαση τοῦ ἁγ. Κοσμά στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν ἀποπομπή του ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο Κουτούβαλη καὶ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἀποπομπὴ τοῦ ἑθναποστόλου ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἀποδίδεται ἀπὸ ἄλλους στὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, ἀπὸ ἄλλους στοὺς συνδίκους τῆς Κεφαλονιάς, ἀπὸ ἄλλους στοὺς ἄρχοντες τῶν νησιῶν καὶ τέλος ἀπὸ ἄλλους στοὺς «θεολογούντας Ζακυνθίους», ἐπειδὴ σὲ κήρυγμά του «παρέ-

στησε τὴν Ἁγίαν Τριάδα ὡς ἔνωσιν τοῦ αὐγοῦ, ὃ σύγκειται ἐκ κρόκου, λευκώματος καὶ φλοιοῦ». Ὁ Ἄ. ἀποδεικνύει ὅτι τὴν παρομοίωση τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τὸ αὐγὸ ὁ Π. Χιώτης τὴν ἀντλήσε ἀπὸ τὴν τοπικὴ παράδοση, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι δὲν τὴν ἀναφέρει ἄλλος ἱστοριογράφος, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι δὲν ὑπάρχει τέτοια παρομοίωση στὶς «Διδαχὲς» τοῦ ἔθναποστόλου. Στὶς «Διδαχὲς» ἡ Ἁγία Τριάδα παρομοιάζεται μὲ τὸν ἥλιο—ἀκτίνες—φῶς καὶ μὲ τὴ φωτιά — τὸ νερὸ — τὴν ψυχὴ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει φαίνεται πῶς ἡ ἀπρεπὴς στάση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σωφρονίου ἔναντι τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ ἐστοίχισε τὸ θρόνο. Οἱ Κεφαλονίτες δυσαραεστήθησαν τόσο πολὺ, ὥστε δὲν τὸν ἤθελαν πιά στὸ νησί. Ἀναγκαστικὰ ἔμεινε στὴ Ζάκυνθο μέχρι τὸ 1782, ὅποτε καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴ Βενετία. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶχε φροντίσει νὰ τὸν μεταθέσει στὸ θρόνο τῆς Φιλαδελφείας καὶ νὰ ἐκλεγεῖ στὴ θέση του ὁ Γεράσιμος Κλαδάς (σσ. 31-37).

6. Ὁ Ἄ. δέχεται ὅτι τὸ περιστατικὸ μὲ τὸ αὐγὸ, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι ἀληθινὸ, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀφορμὴ τῆς ἀποπομπῆς. Ἡ πραγματικὴ αἰτία ἦταν ἄλλη. Κατὰ τοὺς Κ. Ν. Σάθα, Ν. Κατραμῆ καὶ Ἡ. Α. Τσιτσέλη, ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς ἀποπομπῆς τοῦ Κοσμᾶ ἦταν τὸ εὐαγγελικὸ καὶ τὸ φιλελεύθερο κήρυγμά του ποὺ κρίθηκε ἀσύμφορο γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ τόπου καὶ τὴν ἀσύδοτη ἀριστοκρατία (σσ. 37-38). Ὁ Ἄ. ὅμως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Κοσμᾶς καταδίκαιζε τὸν πλοῦτο, τὴ φιλαργυρία, τὴν πολυτέλεια, τὴν ἀδικία, ἀλλὰ δὲν ἐφθανε καὶ σὲ ἄμεση ἐπίθεση κατὰ τῆς ἀριστοκρατίας (σ. 38). Ἐν συνεχείᾳ καταπολεμᾷ καὶ τὴν ἀποψη τοῦ Δ. Τσάκωνα, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἁγ. Κοσμᾶς ἦταν κοινωνικὸς ἐπαναστάτης. Ὁ ἁγ. Κοσμᾶς, κατὰ τὸν Ἄ., «δὲν ἦταν ἐπαναστάτης οὔτε πολὺ περισσότερο κοινωνικὸς ἐπαναστάτης· πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν χριστιανὸς μὲ φλογερὴ πίστη ποὺ ἀγαποῦσε τὸ λαὸ καὶ ἀγωνιζόταν νὰ τὸν ἀνακουφίσει ἀπὸ τὰ δεινὰ του, ὀπλιζοντάς τον μὲ τὶς ἀρετὲς τοῦ Εὐαγγελίου». Δέχεται μάλιστα ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀρθῶς ἐρμηνεύει τὰ πράγματα ὁ Μ. Α. Γκιόλιας (σσ. 38-40)².

2. Στὶς διαφορὲς ἀπόψεις ὡς πρὸς τοὺς λόγους τῆς ἀποπομπῆς τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὴ θέση τῆς Ἄ. Ξανθοπούλου - Κυριακοῦ. Στηριζόμενη σὲ βενετικὲς πηγὲς δέχεται ὅτι στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἁγίου ἀπὸ τὸ νησί σημαντικὸ ρόλο διαδραμάτισαν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς. Ὁ προβλεπτής τῆς Ζακύνθου Nicolò Minio, ἐπειδὴ φοβόταν ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Ζακύνθου, προσπάθησε κατ' ἀρχὰς μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σωφρονίου Κουτούβαλη καὶ τοῦ διοικητοῦ τῆς Κεφαλονιάς Antonio Pasta νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀναμενόμενη ἐπίσκεψή του στὸ νησί. Μετὰ τὴν ξαφνικὴ καὶ ἀναπάντεχη ἀφιξὴ τοῦ Ἁγίου στὴ Ζάκυνθο, ὁ Minio ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ Σωφρονίου Κουτούβαλη καὶ τοῦ ἀρχοντα Κανδιάνου Ρώμα. Μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν τελευταίων ὁ Κοσμᾶς «πέισθηκε ν' ἀποφύγει στὰ κηρύγματά του κάθε ὑπαινιγμὸ γιὰ τοὺς Ἑβραίους». Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Σωφρόνιος Κουτούβαλης καὶ οἱ Ζακυνθῖνοι ἀρχόντες ἀπομάκρυναν ἐσπευσμένα τὸν Κοσμᾶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Πίσω ὅμως ἀπὸ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ κρύβονταν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς. Τὴ λεπτομέ-

Στό σημείο αυτό θα μου επιτραπεί να εκφράσω ώρισμένες επιφυλάξεις ως προς τὰ συμπεράσματα. Για να γίνω περισσότερο σαφής παραθέτω τὰ κείμενα τοῦ Μ. Γκιόλια, τὰ ὁποῖα μᾶς δίδει καὶ ὁ Ἅ. «Ἀντικειμενικός στόχος τοῦ Κοσμά εἶταν ἡ θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια τῶν ραγιαδῶν μέσα στὰ καθορισμένα κοινωνικά ὄροθετήματα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ ἴδιος δὲν ἀμφισβήτησε ἐπαναστατικὰ τὸ κυρίαρχο φεουδαλικὸ πολιτιστικὸ σύστημα» (Μ. Α. Γκιόλια, Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθήνα 1972, σ. 75). «Ἀποκλειστικὸ ἰδεολογικὸ του κριτήριο ἀπέναντι στὸν κατακτητὴ ἦταν ὁ χριστιανισμὸς στὴν πιὸ ἐκλαϊκευμένη καὶ λαϊκοποιημένη μορφή του. Μὲ τὸ χριστιανισμὸ ἤθελε ὄχι μόνον νὰ ἐξαλείψει τὴν κοινωνικὴ ἀδικία καὶ τὴν ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀπλίσει τοὺς ὁμοθρήσκους του μὲ ὑπομονὴ καὶ ἐγκαρτέρηση. Ὡς ἀνταμοιβὴ τῶν χριστιανῶν στὰ μαρτύρια καὶ στὰ βάσανα τῆς σκλαβιάς δὲν ὑποσχόταν τὴν ἐπανάσταση, ἀλλὰ τὸν παράδεισον» (ὅπ. π., σ. 77. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

Πιστεύω ὅτι τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Μ. Α. Γκιόλια ἀδικοῦν κατάφωρα τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Κοσμά. Καὶ τὸ ἀδικοῦν, γιατί τὸ ἀποσποῦν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του καὶ τὸ ἀντιμετωπίζουν μὲ σημερινὰ κριτήρια. Ὁ ἁγ. Κοσμάς, ὅταν ἀνελάμβανε τὸ τεράστιο ἔργο τῆς διαφωτίσεως καὶ τοῦ ἐπανευαγγελισμοῦ τοῦ ὑποδούλου Γένους, γνώριζε ὅτι, ἂν δὲν ἦταν προσεκτικὸς στοὺς λόγους του, κινδύνευε τὸ ἔργο του νὰ διακοπεῖ προώρως, ἢ νὰ ὀδηγηθεῖ ὁ ἴδιος στὸ μαρτυρικὸ θάνατο. Γι' αὐτὸ καὶ ἔπρεπε νὰ κάμει διάκριση μεταξὺ εὐκταίου καὶ ἐπιθυμητοῦ. Τὸ τί ἐπιθυμοῦσε πραγματικὰ ὁ Κοσμάς, τὸ γνωρίζει μόνον ὁ Θεός. Αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ τὸ ἐκφράσει στὰ κηρύγματά του, τὰ ὁποῖα παρακολουθοῦσαν χιλιάδες χριστιανοὶ καὶ ἄρκετοὶ ἐχθροὶ του. Οἱ τελευταῖοι δὲν θὰ δίσταζαν νὰ τὸν καταδώσουν σὲς τουρκικὲς ἀρχές, ἂν τοὺς παρεῖχε τὴν ποθητὴ ἀφορμὴ. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, ὅτι ὁ Ἅγιος ἔδρασε κυρίως μετὰ τὴν ἀτυχή ἐπανάσταση τοῦ 1770. Τὸ εὐκταῖο γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου ἦταν νὰ ἀποσπάσει τοὺς ὁμοθρήσκους του ἀπὸ τὴ δίνη τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀγραμματοσύνης τῆς ἐποχῆς, νὰ τοὺς κάνει πραγματικούς χριστιανούς μὲ ἐνσυνείδητη συμμετοχὴ στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ τοὺς δώσει τὰ φῶτα τῆς παιδείας, πὺ θὰ τοὺς ἀφύπνιζαν ἀπὸ τὸ βαθὺ λήθαργο, στὸν ὁποῖο εἶχαν περιέλθει. Τὸ ὀρθόδοξο Γένος βρισκόταν σὲ περίοδο πειρασμῶν καὶ δοκιμασιῶν. Ἡ μακρόχρονη σκλαβιά εἶχε διδάξει, ὅτι ἡ Ὀρθοδοξία εἶχε μὲν ἀρκετὴ δύναμη νὰ διατηρήσει

ρεία αὐτὴ τὴν ἀγνοοῦσαν οἱ Ἕλληνες, γι' αὐτὸ δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑπάιτιοι γιὰ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ Κοσμά ἦταν οἱ ἄρχοντες τοῦ νησιοῦ καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος. Στὶς ἐλληνικὲς μάλιστα πηγές διαφαίνεται ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες τῆς Ζακύνθου ἔδρασαν μὲ δική τους πρωτοβουλία. (Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Βενετοὶ [1777-1779]. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσης του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδασχῶν, Θεσσαλονικὴ 1984, σσ. 34-39. Πρβλ. Δ. Β. Γόνη, [Βιβλιοκρισία], Θεολογία 56 [1985] 958-961).

τὸ ὀρθόδοξο Γένος, ἀλλὰ εἶχε ἀνάγκη νὰ περάσει ἀπὸ τὸ στάδιο τῶν ἐξωτερικῶν τύπων στὴν πραγματικὴ βίωσιν τοῦ μηνύματος τοῦ Χριστοῦ. Διαφορετικὰ κινδύνευε νὰ ἀλωθεῖ ἀπὸ τὴ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ, εἴτε μὲ τοὺς βίαιους εἴτε μὲ τοὺς «ἐθελουσίους» ἐξισλαμισμοὺς. Συνηθίσαμε νὰ ὑπερτονίζουμε τὸ ρόλο τῶν ἐνόπλων ἐπαναστατῶν καὶ νὰ παραγνωρίζουμε τὴν προσφορὰ τῶν εἰρηνικῶν ἐπαναστατῶν. Ἄν δὲν ὑπῆρχαν οἱ εἰρηνικοὶ ἐπαναστάτες, οἱ ἔνοπλοι ἐπαναστάτες δὲν θὰ ἔβρισκαν οὔτε ἓνα Ρωμιοὺς νὰ στρατεύσουν, ὅταν θὰ ἐρχόταν τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Συνήθως ὑπερτονίζεται κάθε προσπάθεια εὐρωσπουδασμένων διαφωτιστῶν, ἢ δράση τους χαρακτηρίζεται προοδευτικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ, ἐνῶ συγχρόνως μειώνεται μὲ κάθε τρόπο κάθε προσφορὰ στὸ Γένος, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Ὁ ἅγ. Κοσμάς ὡς μοναχὸς εἶχε μιὰ μεγάλη ἀρετὴ, τὴ διάκριση. Γνώριζε τί ἔπρεπε νὰ πεῖ, σὲ ποιὸν νὰ τὸ πεῖ, πῶς νὰ τὸ πεῖ, πότε νὰ τὸ πεῖ. Ἡ ἀρετὴ αὕτη δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἀδυναμία. Ὁ ἅγ. Κοσμάς γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἦταν ἐπαναστάτης, κοινωνικὸς ἐπαναστάτης. Ἰδρυσε ἑκατοντάδες σχολεῖα, δημιούργησε ἐνσυνείδητους χριστιανούς, ὅπλισε μὲ θάρρος καὶ ἐλπίδα τοὺς ραγιαδες. Ὅλα αὐτὰ ἦταν μιὰ εἰρηνικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἔργο του τὸ ἐπεσφράγισε μὲ τὸ μαρτυρικὸ θάνατό του. Ἔγινε νεομάρτυρας.

7-8. Ὁ ἄγνωστος κεφαλονίτης ἐπιστολογράφος, πού ἄκουσε προσωπικὰ τὸ κήρυγμα τοῦ ἁγ. Κοσμά, μὲ τὸ γράμμα του πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, ἀποβλέπει σὲ δύο πράγματα: α) Ν' ἀποκαταστήσει τὴν καλὴ φήμην τοῦ Κοσμά, πού κακοποιήθηκε στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ ἀνθρώπους «ἀμαθεῖς καὶ διεστραμμένους» καὶ ἀναγκάστηκε ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ νησί, καὶ β) νὰ ὑπερασπίσει τοὺς συμπατριῶτες τοῦ Κεφαλονίτες ἀπὸ τὶς λοιδορίες τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τοῦ κλήρου τῆς Ζακύνθου.

«Γιὰ νὰ τὸ κατορθώσει αὐτὸ ὁ ἐπιστολογράφος, ἐξετάζει τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τοῦ Κοσμά, δικαιολογεῖ καὶ ὑπερασπίζει τὴν ἀπλότητα καὶ καθαρότητα τῶν διδασκῶν του, πληροφορεῖ τὸν ἀρχιεπίσκοπο γιὰ τὴν καταπληκτικὴ ἐπίδραση τοῦ κηρύγματός του στὴν Κεφαλονιά, περιγράφει τὸ ἦθος καὶ τὴν ἀγιότητα τῶν πράξεών του, διαμαρτύρεται γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ κλήρου τῆς Ζακύνθου (ἀντίθετα μὲ τῆς Κεφαλονιάς) καὶ μέμφεται τὸν ἴδιο τὸν ἀρχιεπίσκοπο ὅτι στὴν κρίσιμη στιγμή τῶν προσβολῶν ἔδειξε ὑποπτη ἀνοχή. Τέλος ἀποδίδει σὲ θεία φώτιση τὴν ἔμπνευση τοῦ Κοσμά νὰ πάει στὴν Κεφαλονιά, ὅπου ὁ λαός, βυθισμένος στὴν ἀνομία καὶ τὴν ἀδικία, εἶχε μεγάλη ἀνάγκη γιὰ πνευματικὴ καθοδήγηση. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θεωρεῖ κατευθείαν ὑπεύθυνον τὸν ἀρχιεπίσκοπο, γιὰτὶ καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἐνδιαφέρθηκε ποτὲ γιὰ τὸ ποιμνίό του καὶ χειροτονεῖ καὶ ἱερεῖς ἀνίδεους, πολὺ νέους, πού δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἐκτελέσουν τὰ πνευματικὰ τους χρέη» (σ. 40).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἄ. ἀξιολογεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς καὶ δίνει εὐρεία περίληψιν αὐτῆς (σσ. 40-45).

9. Κατά τὸν Ἄ. ἡ ἐπιστολὴ ἔχει γραφεῖ τὸν Ἰούλιο ἢ τὸν Αὐγουστο ἢ ἔστω στὶς ἀρχὲς τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1777, δηλαδή λίγο χρόνο μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Ζακύνθου, ἀφοῦ ὁ ἄγ. Κοσμᾶς ἔφθασε στὴν Κεφαλονιά στὶς 13 Ἰουνίου 1777 καὶ μετὰ ἀπὸ 22 ἡμέρες πῆγε στὴ Ζάκυνθο (σ. 45).

Ὁ Ἄ. δὲν κατορθώνει νὰ ἀποκαλύψει τὴν ταυτότητα τοῦ συντάκτου τῆς ἐπιστολῆς. Κατ' ἀρχὴν δέχεται ὅτι τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς εἶχε τὴν ὑπογραφή τοῦ συντάκτου τῆς, ἀφοῦ τὸ ἀντίγραφο τελειώνει μετὰ τὴ φράση «καὶ ὑπογράφομαι». Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐργασίας του ὅμως δέχεται ὅτι μπόρεῖ ὁ ἄγνωστος Κεφαλονίτης «νὰ ἔγραψε μὲν τὴν ἐπιστολὴ ὡς ἀπολογητικὸ κείμενο ὑπὲρ τοῦ Κοσμᾶ καὶ τῶν ἀκρατῶν του στὴν Κεφαλονιά, ἀλλὰ γιὰ διαφόρους λόγους νὰ μὴν τὴν ἔστειλε στὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο...» (σ. 52). Ὁ ἴδιος βεβαιώνει, μετὰ ἀπὸ ἔρευνα, ὅτι τὸ πρωτότυπο δὲν εὑρίσκεται οὔτε στὴ Ζάκυνθο (τὸ Ἀρχιεπισκοπικὸν ἀρχεῖο κἀκεῖ τὸ 1953), οὔτε στὴ Βενετία στὸ ἀρχεῖο τοῦ Σωφρονίου Κουτούβαλη (σσ. 45-46).

Προσωπικῶς δέχομαι ὡς πιθανότερη τὴ δευτέρα ἄποψη. Ἰπὲρ αὐτῆς συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἐπιστολὴ ὑπάρχει ἓνα κενό. Στους σσ. 179-180 ὁ ἐπιστολογράφος σημειώνει «Ἴδε τὸν Κυπριανὸν περὶ τοιαύτης ὑποθέσεως, ὅστις γράφει», ἀλλὰ δὲν παραθέτει τὸ κείμενο τοῦ Κυπριανοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ὑπὸ τοιαύτη μορφή μᾶλλον δὲν ἀπεστάλη. Νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ κενὸ συμπληρώθηκε στὸ κείμενο ποὺ πιθανὸν ἀπέστειλε ὁ συντάκτης του στὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο;

Στὴν ἐπιστολὴ ὁ συντάκτης τῆς ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι Κεφαλονίτης καὶ «φιλόσοφος χριστιανός». Ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀνακαλύψουμε τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ὁ Ἄ. ἀποκλείει τὸν Ἀνδρέα Ι. Λάσκαρη ὡς συντάκτη τῆς ἐπιστολῆς, ἀν καὶ αὐτὸς ἀφῆσε ἀνέκδοτο χειρόγραφο γιὰ τὴ δράση τοῦ ἄγ. Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι αὐτὸς ἦταν Ἀργοστολιώτης, ἐνῶ ὁ ἐπιστολογράφος δὲν μνημονεύει καθόλου τὸ Ἀργοστόλι, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ὁ ἴδιος ἦταν «σύμβουλος καὶ καγκελάριος» τοῦ Κουτούβαλη. Ἐπίσης δὲν τὸν ἀναζητᾷ μεταξὺ τῶν συνδίκων τῆς Κεφαλονιάς, ποὺ ἦλθαν σὲ σύγκρουση μετὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, γιὰτὶ ὡς ἄρχοντες αὐτοὶ θὰ κατοικοῦσαν ἢ στὸ Κάστρο ἢ στὸ Ἀργοστόλι ἢ στὴ Λιβαθῶ ἢ στὸ Λιξούρι, «ὅχι ὅμως καὶ στὶς ἀπομακρυσμένες καὶ ὄρεινές περιοχὲς τῆς Ἐρίσου καὶ τῆς Πυλάρου, ὅπου φαίνεται —ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς— ὅτι κατοικοῦσε ὁ ἐπιστολογράφος» (σσ. 46-47).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσα νὰ προσθέσω, ὅτι ὁ ἐπιστολογράφος δὲν πρέπει νὰ ἀναζητεῖται ἀνάμεσα στους ἄρχοντες, ἀφοῦ κατηγορηματικῶς λέγει γιὰ τὸν ἑαυτό του: «γε γυμνωμένος ὑπάρχω ἀπὸ κάθε πολιτικὸν τέλος» (ἐπιστ., στ. 11). Ἡ λέξη «τέλος» στὴν παρούσα συνάφεια πρέπει νὰ σημαίνει ἀρχή, ἐξουσία, ἀξιωμα (καὶ ὅχι σκοπιμότητα), ἀφοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κειμένου δὲν μᾶς ὁμιλεῖ γιὰ τίς προθέσεις

του, ἀλλὰ γιὰ τὴν ταυτότητά του («Ἐγὼ εἶμαι Κεφαλληνναῖος, ἀκόλουθος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, καὶ εἰς τοὺς κόλπους ζῶ καὶ εὐρίσκομαι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἶμαι τῆς ἀληθείας ἐραστής· γεγυμνωμένος ὑπάρχω ἀπὸ κάθε πολιτικὸν τέλος· εἰς βραχυλογίαν εἶμαι φιλόσοφος χριστιανός»· ἐπιστ., στ. 9-12). Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς δηλώνει ὅτι στερεεῖται οἰουδῆποτε πολιτικοῦ ἀξιώματος³.

Ὁ Ἅ. σκιαγραφεῖ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἐπιστολογράφου μὲ βάση τὰ στοιχεῖα, ποὺ δίδει ὁ τελευταῖος. Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὀρθόδοξος, ποὺ ἀγαπάει τὴν ἀλήθεια. Δὲν εἶναι ἱερωμένος, ἀλλὰ λαϊκός. Φαίνεται ἄνθρωπος μὲ ἠθικὴ συνείδηση καὶ καθαρὴ σκέψη. Ἐπιμένει πολὺ στὸ εὐαγγελικὸ κήρυγμα τοῦ ἁγ. Κοσμά, στὴν ἀπλότητα τῶν ὁμιλιῶν του καὶ στὸ ἐνάρετο ἦθος του. Παραθεωρεῖ τὰ δογματικὰ ζητήματα, τὰ θαύματα καὶ τὶς προφητεῖες. Ἔχει θάρρος καὶ παρρησία. Παραλλήλως ὅμως ἔχει καὶ τοπικιστικὸ κεφαλονίτικο πνεῦμα. Ἡ θεολογικὴ του παιδεία φαίνεται νὰ εἶναι ἀρκετὴ. Τέλος, ἔχει ἰδιαίτερη ἀδυναμία στὴ λαϊκὴ γλώσσα. Τὰ ἑλληνικά του μάλιστα εἶναι καλὰ, ἀν καὶ στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ὑπάρχουν μερικοὶ τύποι ποὺ μᾶς ξενίζουν σήμερα (σσ. 48-50).

Ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητος τοῦ ἐπιστολογράφου θὰ σταματήσω μόνο σὲ ἓνα σημεῖο τῶν θέσεων τοῦ Ἅ. Κατ’ αὐτὸν ὁ ἐπιστολογράφος δὲν εἶναι ἱερωμένος, ἀλλὰ λαϊκός. Ἐκ πρώτης ὄψεως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμφωνήσει μὲ τὴ θέση αὐτῆ, γιὰτὶ ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς δὲν λέει κατηγορηματικῶς ὅτι εἶναι ἱερωμένος. Παρὰ ταῦτα, στὸ κείμενο ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὸς εἶναι μοναχός. Ὁ ἴδιος αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς «φίλοσοφος χριστιανός» (ἐπιστ., στ. 12). Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου φιλόσοφος στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν εἶναι τυχαία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ χριστιανικὴ γραμματεία οἱ ὄροι φίλοσοφία καὶ φίλοσοφος σημαίνουν τὸν ἀσκητικὸ τρόπο ζωῆς καὶ τὸν ἀσκητὴ ἢ μοναχὸ ἀντιστοίχως⁴. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ στὸ παρὸν χωρίο, διότι

3. Γιὰ τὴ σημασία αὐτῆ τῆς λέξεως «τέλος» βλ. προχειρῶς H. G. Liddell - R. Scott, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τ. 4, Ἐκδοτικὸς Οἶκος ἁ.Ι. Σιδεῖρης», Ἀθῆναι ἔ.ἔ., σσ. 310-311.

4. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραθέσει πληθώρα χωρίων ἀπὸ πτερικὰ καὶ ἄλλα κείμενα μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους. Πρὸβλ. Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως 4,26, PG 20, 1173. Μεγάλου Βασίλειου, Ἀσκητικὰ διατάξεις πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίῳ καὶ κατὰ μόνας ἀσκούοντας 4,3, PG 31, 1352A,C. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολαὶ 4 καὶ 116, PG 32, 236C καὶ 661D. Ἀστερίου Ἀμασείας, Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν νηστειῶν, PG 40, 372. Σωζομενοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία 4,31 PG 67, 1388C. Νείλου, Λόγος ἀσκητικὸς 1, PG 79, 720. Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου, Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν βίον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ 3,1 καὶ 5,44, ἐκδ. Π. Κ. Χρήστου, Πατερικὰ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 62 καὶ 216.

σ' αυτό το έπιστολογράφος δίδει την ταυτότητά του. 'Η άποψη αυτή ένισχύεται και από άλλες έσωτερικές μαρτυρίες. 'Αναφέρω ένδεικτικώς ώρισμένες: α) 'Ο ίδιος δηλώνει ότι ζει και εύρίσκεται στους κόλπους τής 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας (έπιστ., στ. 10). β) 'Επίσης, κατηγορηματικώς διαβεβαιώνει ότι είναι «γεγυμνωμένος... από κάθε πολιτικόν τέλος» (=πολιτικό αξίωμα, πολιτική έξουσία· έπιστ., στ. 11). γ) Είμαι πολύ καλός γνώστης τών Ιερών κανόνων. Π.χ. γνωρίζει ότι στο πρόβλημα τής μορφώσεως οι κανόνες δέν είναι κατηγορηματικοί (έπιστ., στ. 321-325). 'Ο κανών έκκλησιαστικός τών άγιών 'Αποστόλων γράφει μεταξύ τών προσόντων του έπισκόπου: «παιδείας μέτοχος δυνάμενος τας Γραφάς έρμηνεύειν· ει δέ άγράμματος, πραϋς ύπάρχων και τής αγάπης εις πάντας περισσευέτω...»⁵. Και ό ιη' κανών τής συνόδου τής Καρθαγένης (419) θέτει άλλη προϋπόθεση, ή όποία δέν είναι αυστηρότερη από την προηγούμενη: «'Ομοίως ήρρεσεν, ώστε, χειροτονουμένου έπισκόπου, ή κληρικοϋ, πρότερον από τών χειροτονούντων αυτούς τά δεδομένα τοίς συνόδοις εις τας άκοάς αυτών έντίθεσθαι, ίνα μη ποιούντες κατά τών όρων τής συνόδου μεταμεληθώσιν»⁶. 'Επίσης γνωρίζει ότι είναι άντικανονική ή χειροτονία νεαρών στο βαθμό του πρεσβυτέρου (έπιστ., στ. 350-361)⁷. δ) Φαίνεται ότι παρακολουθεί από κοντά τά έκκλησιαστικά πράγματα τής Κεφαλληνίας. Περιγράφει με άδρά χρώματα την έντονη έκκλησιαστική ζωή τών κατοίκων του νησιού μετά από τó πέρασμα του 'Αγίου (έπιστ., στ. 277-302). Με διάκριση αλλά και ειλικρίνεια αποδίδει ευθύνες στον άρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο για την έγκατάλειψη του ποιμνίου του στην Κεφαλληνία. 'Ορθότατα ως βασικό αίτιο τής πνευματικής φθοράς θεωρεί τις άντικανονικές χειροτονίες νεαρών, άνικάνων και άμαθών κληρικών (έπιστ., στ. 340-374). ε) 'Ο έπιστολογράφος έχει έντονη έκκλησιαστική συνείδηση και χρησιμοποιεί διακριτική και έκκλησιαστική γλώσσα. 'Αν και ως Κεφαλληναίος είχε πολλά παράπονα από τó Σωφρόνιο, δέν χάνει εύκαιρία να έκφράσει τόν άρμόζοντα σεβασμό στο πρόσωπο του έπισκόπου: «Δέν είναι έδικός μου σκοπός εις τούτην την έπιστολήν... να σμικρύνω τó πολύ σέβας όπου έγώ όμολογώ κοντά εις την άρχιερατικήν αξίαν, εις την όποιαν ή θεία χάρις σε άνεβίβασεν...» (έπιστ., στ. 2-5). «'Η 'Υμετέρα... 'Αρετή,... ήμπορεί να κάμη κρίσιν δικαίαν επάνω εις τó προκείμενον όπου έγώ

5. Βλ. Αί Διαταγαί αί διά Κλήμεντος και κανόνες έκκλησιαστικοί τών άγιών αποστόλων, Βιβλιοθήκη 'Ελλήνων Πατέρων και 'Εκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τ. 2, 'Αθήναι 1955, σ. 199³⁸⁻⁴⁰.

6. 'Α μ. Σ. 'Α λ ι β ι ζ ά τ ο υ, Οί 'Ιεροί Κανόνες και οι 'Εκκλησιαστικοί Νόμοι, έν 'Αθήναις 1949², σσ. 238-239. Βλ. και Ν ι κ ο δ ή μ ο υ Μ ί λ α ς, Τό 'Εκκλησιαστικόν Δίκαιον τής 'Ορθοδόξου 'Ανατολικής 'Εκκλησίας συνταγέν κατά τας γενικάς έκκλησιαστικάς πηγάς και κατά τούς έν ταίς αυτοκεφάλαις 'Εκκλησιαίς ισχύοντας ειδικούς νόμους, μτφρ. Μελετίου 'Αποστολοπούλου, έν 'Αθήναις 1906, σσ. 368-370.

7. Ν ι κ ο δ ή μ ο υ Μ ί λ α ς, όπ. π., σσ. 365-367.

τῆς προσφέρω» (ἐπιστ., στ. 12-15). «εἰς τὴν πατρίδα τῆς Ὑμετέρας Πανιερότητος» (ἐπιστ., στ. 43). «Ἡμποροῦσα ἐγὼ μὲ μύρια κείμενα Εὐαγγελίων, Ἀποστόλων, ἁγίων Πατέρων καὶ Συνόδων νὰ ἀποδείξω τὴν ἀναλογίαν ὅπου ἔχει ἡ ρηθεῖσα διδασκαλία μὲ τὰ δόγματα τῆς ἱερᾶς Ἐκκλησίας, μὰ τοῦτο ἐγὼ στοχάζομαι νὰ εἶναι περιττὸν καὶ μάταιον, ἐπειδὴ γράφω ἐνὸς ἀρχιερέως, τὸν ὅποιον ἐγὼ ὑποθέτω ἐστολισμένον ἀπὸ τέτοιας εἰδήσεως» (ἐπιστ., στ. 64-68). «ἡμέτερε Ἀρχιερεῦς» (ἐπιστ., στ. 80). «καὶ ἄς μὴν βαρεθῆ, παρακαλῶ, ἢ φιλόστοργός σου ὑπομονή, Πανιερώτατε Δέσποτα» (ἐπιστ., στ. 88-89). «Ἀρχιερεῦς ἀξιότατε, δίκαιον δὲν ἔχει νὰ κατηγορῆ τὴν ἐδικὴν μου εἰλικρινοσύνην, διατὶ μὲ ἐλευθερον στόμα λέγω ὅτι...» (ἐπιστ., στ. 200-202). «Γράφω ἐνὸς ἀρχιερέως, ὅπου τελείαν ἔχει τὴν εἶδησιν τῶν Κεφαλληνίων» (ἐπιστ., στ. 278-279). «Ἡ Ὑμετέρα Ἀρετὴ ἤξεύρει τὸ τί ἔγραψεν ἡ Ἐκκλησία... ἐπάνω εἰς τὴν ἡλικίαν ὅπου μέλλει νὰ ἔχουν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι θέλουσι νὰ χειροτονηθοῦν ἱερεῖς. Εἶναι ἀκόμη εἰς τὴν εἶδησίν σας, στοχάζομαι, τὰ αἴτια διὰ τὰ ὅποια ἐμποδίζεται νὰ λάβῃ τὴν ἱερωσύνην ἓνας ἀμαθὴς καὶ ἀγράμματος» (ἐπιστ., στ. 358-362). «Ἐγὼ ὅμως σφραγίζω τὴν ἐπιστολὴν φανερώνοντας τὸ πολὺ σέβας ὅπου προσφέρω εἰς τὸ πρόσωπόν της καὶ εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀξίαν της...» (ἐπιστ., στ. 384-385) κ. ἄ. στ) Θεωρῶ περιττὸ νὰ τονίσω τὶς ἀγιογραφικὲς, πατερικὲς καὶ θεολογικὲς γνώσεις τοῦ ἐπιστολογράφου, οἱ ὅποιες δείχνουν ὅτι αὐτὸς ζεῖ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ὅλα τὰ ἀνωτέρω, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν αὐτοχαρακτηρισμὸ («χριστιανὸς φιλόσοφος»), νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ στρέψουν τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ταυτότητος τοῦ ἄγνωστου ἐπιστολογράφου καὶ στοὺς μοναχοὺς, ποὺ ἔζησαν καὶ ἔδρασαν στὴν Κεφαλληνία κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

10. Τὸ χειρόγραφο τῆς ἐπιστολῆς εὐρίσκεται στὸ φάκελο X 52 τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἰακωβάτων στὸ Λιξούρι, Τμῆμα χειρογράφων τοῦ Ἀρχείου Ἰακωβάτων, καὶ τὰ διακριτικὰ του εἶναι X 52β. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ φύλλα, διαστάσεων περίπου 206X289 χιλ. Ὁ Ἀ. μᾶς δίδει λεπτομέρειες καὶ γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ χειρογράφου καὶ γιὰ τὴ γραφὴ καὶ γιὰ τὴν ὀρθογραφία τοῦ κειμένου, ποὺ οὐσιαστικῶς δὲν ὑπάρχει καὶ γιὰ τὴ φθογγολογία. Γιὰ νὰ κατανοήσει ὁ ἀναγνώστης τὸν τρόπο τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου, ὁ ἐκδότης του παραθέτει πιστὴ μεταγραφὴ ἐνὸς μέρους τοῦ f. 1r-1v. Τὸ κείμενο εἶναι χωρισμένο σὲ ἐνότητες, ποὺ δηλώνονται μὲ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου.

Ὁ Ἀ. δέχεται ὅτι τὸ χειρόγραφο τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἀντίγραφο καὶ ὄχι τὸ πρωτότυπο. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸν ὀδηγοῦν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἀνορθογραφία τοῦ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀπουσία τῆς ὑπογραφῆς ἀπὸ τὸ κείμενο. Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι κάτοχος ἱκανοποιητικῆς θεολογικῆς παιδείας καὶ συνεπῶς ἀποκλείεται νὰ ἔκαμνε τόσα πολλὰ λάθη. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀνορθογραφία τοῦ κειμένου ἀναγκάζει τὸν Ἀ. νὰ διατυπώσῃ δύο ὑποθέσεις: ἢ τὸ ἀνορθόγραφο κείμενο προῆλθε ἀπὸ συνεχεῖς ἀντιγραφές,

ἢ ἀνήκει στὸν ἀνορθόγραφο συντάκτη του, ὁ ὁποῖος τὴν ἀπλοελληνικὴ πού χρησιμοποιεῖ «τὴν εἶχε μάθει ἀκουστικὰ ἀπὸ συχνὰ διαβάσματα ἐκκλησιαστικῶν καὶ παρεκκλησιαστικῶν βιβλίων». Χρονολογικὰ τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφεῖ κατὰ τὰ ἔτη 1777-1800 ἢ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ. (σσ. 50-53).

11. Στὸν ἴδιο φάκελο, X 52, τῆς Βιβλιοθήκης Ἰακωβάτων, ὑπάρχει ἀντίγραφο τοῦ προηγουμένου χειρογράφου μὲ τὴν ἐνδειξὴ X 52γ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 φύλλα, διαστάσεων 210×296 χιλ. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἔχει ὠρισμένες παραναγνώσεις, μεταφέρει τὶς δυσκολίες τοῦ προτύπου του, δὲν διατηρεῖ τὴ διαίρεση σὲ ἐνότητες καὶ κλείνει μὲ τὴ λέξη «Τέλος». Ὅπως-δὴποτε εἶναι χρήσιμο, γιατί διευκολύνει στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου στὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ πρώτου χειρογράφου, στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν φθορές (σ. 53).

12. Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου γίνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο χειρόγραφο, ἐνῶ σὲ μερικὰ σημεῖα χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ γραφὴ τοῦ δευτέρου χειρογράφου. Ὁ Ἄ. περιγράφει λεπτομερῶς τὶς ἀρχές πού ἐτήρησε στὴ μεταγραφὴ τοῦ κειμένου καὶ πού διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη ἐρευνητὴ καὶ τὸν προφυλάσσουν ἀπὸ πολλὰ παρεξηγήσεις. Πραγματικὴ προσφορὰ τοῦ ἐκδότου εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀνύπαρκτης ὀρθογραφίας τοῦ κειμένου (σ. 54).

13. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς (σσ. 55-56) συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα σύντομο ὑπόμνημα, πού ἀναφέρεται μόνον στὰ ἀμφιβαλλόμενα σημεῖα. Μετὰ τὸ κείμενο ἀκολουθοῦν τὰ «Σχόλια» (σσ. 66-77). Αὐτὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ 141 σημειώσεις μὲ ἀντίστοιχες παραπομπές στὸ κείμενο. Τὰ σχόλια αὐτὰ εἶναι πολυτιμότερα, γιατί βοηθοῦν ἀφάνταστα τὸν ἀναγνώστη στὴν κατανόηση τοῦ κειμένου. Πολλὲς φορές οἱ σημειώσεις-σχόλια εἶναι ἀποτέλεσμα πολύμοχθης ἐρευνας. Βλέπε π.χ. τὶς σημ. 6 (λ. Κ ε φ α λ λ η ν α ἰ ο ς), 12 (λ. π α ρ ρ η σ ι ἄ ζ ο μ α ι), 23 (τ ε τ ρ α μ ε ρ ῆ ς κ ό σ μ ο ς), 68 (γιὰ τοὺς ἄρους τῶν μερῶν τῆς διδαχῆς), 96 (γιὰ τὴ συντριβὴ τοῦ ἱερέα πρὶν ἀπὸ τὴ Λειτουργία).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μοῦ ἐπιτρέψει ὁ ἀναγνώστης νὰ προσθέσω λίγα ταπεινὰ λιθάρια στὸ ὠραῖο οἰκοδόμημα τοῦ Ἄ. καὶ νὰ παραθέσω μερικὰ σχόλια σὲ ὠρισμένα σημεῖα τοῦ κειμένου:

στ. 5: Ἡ θεία χάρις σὲ ἀνεβίβασεν: Πρβλ. τὴν εὐχὴ στὸ μυστήριό τῆς Ἱερωσύνης: «Ἡ θεία χάρις, ἡ τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα...» «προχειρίζεται τὸν εὐλαβέστατον ὑποδιάκονον εἰς διάκονον» ἢ «τὸν εὐλαβέστατον διάκονον εἰς πρεσβύτερον» ἢ «τὸν θεοφιλέστατον πρεσβύτερον εἰς ἐπίσκοπον».

στ. 21. Πνεῦμα περιεργείας. Πρβλ. τὴν εὐχὴ τοῦ ὁσίου Εὐφραῖμου «Κύριε καὶ Δέσποτα τῆς ζωῆς μου, πνεῦμα ἀργίας, περιεργίας, φιλαρχίας καὶ ἀργολογίας μὴ μοι δῶς...». Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1974⁶, σ. 116 (ΣΤ' Ὁρα), 178 (Ἀπόδειπνον τὸ Μέγα).

στ. 25. Τετράκις χιλίουσ: Πρβλ. Ματθ. 15,38· 16,10.

Μάρκ. 8,9,20, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ χορτασμὸ τῶν τετρακισχιλίων. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν ἀκροατῶν τοῦ ἀγ. Κοσμά δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής. Εἶναι συμβολικός. Παραλληλίζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀκροατῶν τοῦ Κυρίου.

στ. 35-36. Ὁ λα τοῦτα ὁ ὀφθαλμὸς μου τὰ ἐθεώρησε καὶ ὁ νοῦς μου ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ ἐθαύμασε: Πρβλ. Α' Ἰωάνν. 1,1: «ὁ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὁ ἐθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν».

στ. 45. ὠνειδίσθη, ὑβρίσθη καὶ ἐδιώχθη. Πρβλ. Ματθ. 5,11: «μακάριοί ἐστε ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς καὶ διώξωσιν καὶ εἴπωσιν πᾶν πονηρὸν ῥῆμα καθ' ὑμῶν».

στ. 45. πλάνος: Παραλληλισμὸς τοῦ ἀγ. Κοσμά πρὸς τὸ Χριστό, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔλεγαν οἱ Ἑβραῖοι «ἐκεῖνος ὁ πλάνος εἶπεν ἔτι ζῶν» (Ματθ. 27,63).

στ. 47. ἐμπαιγμούς: Πρβλ. Ἑβρ. 11,36.

στ. 54. Ἐκήρυττε τὸν Θεὸν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τι νὰ σεβώμεσθαι καὶ νὰ ἀγαπῶμεν. Δὲν χρειάζεται κόμμα μετὰ τὸ ἄλλο. Τὸ τι δὲν εἶναι ἐρωτηματικό.

στ. 55. νὰ ἀγαπῶσι τὸν πλησίον: Πρβλ. Ματθ. 22,39. Μάρκ. 12,31. Λουκ. 10,27: «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν».

στ. 55-56. νὰ μὴ μισοῦν τοὺς ἐχθρούς, νὰ τοὺς ἀγαθοποιοῦν. Πρβλ. Λουκ. 6,35: «ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθρούς ὑμῶν καὶ ἀγαθοποιεῖτε».

στ. 57-58. οἱ γονεῖς νὰ ἀναθρέφουν τὰ τέκνα τους μὲ μίαν ἀγαθὴν καὶ χριστιανικὴν ἀνατροφὴν. Πρβλ. Ἐφεσ. 6,4: «οἱ πατέρες... τὰ τέκνα... ἐκτρέφετε... ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου».

στ. 60. οἱ υἱοὶ νὰ τιμοῦν τοὺς γονεῖς. Πρβλ. Ἐξ. 20,12 καὶ Δευτ. 5,16: «τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου».

στ. 61-63. τέλος πάντων οἱ ὑπήκοοι νὰ ἔχουν τελειοτάτην ὑποταγὴν εἰς τὸν ἐδικὸν τους αὐθέντη καὶ ἡγεμόνα. Πρβλ. Ρωμ. 13,1-7. Τίτ. 3,1-2. Α' Πέτρ. 2,13-15.

στ. 171-172. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία χρειᾶν δὲν ἔχει ἀπὸ τὴν τοῦ κόσμου σοφίαν. Πρβλ. Α' Κορ. 1,20: «οὐχὶ ἐμώραnen ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου» καὶ 3,19: «ἡ γὰρ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ Θεῷ ἐστι».

στ. 173-174. Μάλιστα ἐπαρατηρήθη ὅτι πολλάκις ἡ τῶν ἀνθρώπων σοφία εἰς τὴν θρησκείαν νὰ ἐπροξένησε μεγάλην τὴν ζημίαν. Ὁ ἐπιστολογράφος ἔχει ὑπόψη τοὺς αἰρετικούς τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἦταν κάτοχοι μεγάλης σοφίας (π.χ. Ὁρι-

γένης, Ἄρειος, Ἰωάννης Ἰταλός, Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός, Νικηφόρος Γρηγοράς).

στ. 194-196. Εἰς μάτην ἤθελε κοπιάσει ὁ κήρυκας καὶ ἤθελε παρομοιάσει ἐκεῖνον τὸν ἄγνωστον ἄνθρωπον, ὁποῦ τοῦ τυφλοῦ ἐπαράσταινε τὴν φύσιν καὶ τὴν ποιότητα τῶν χρωμάτων, τοῦ κουφοῦ τὸν ἤχον καὶ τὴν ἀρμονίαν. Πρβλ. τὴν παροιμίαν «Κουφοῦ καμπάνα κι ἄν κτυπᾶς, τυφλὸ κι ἄν θυμιατίζης, καὶ μεθυσμένο κι ἄν κερνᾶς, ὅλα χαμένα πᾶνε».

στ. 200-207: Ἀρχιερεὺς ἀξιότατε, δίκαιον δὲν ἔχει νὰ κατηγορῇ τὴν ἐδικὴν μου εἰλικρινοσύνην, διατὶ μὲ ἐλεύθερον στόμα λέγω ὅτι, ἐπειδὴ καὶ τὴν ἐπαινετὴν τύχην δὲν ἔλαβε νὰ παραλάβῃ μαθήματα ἀπὸ τοὺς πεφωτισμένους τόπους καὶ μὴν ὑπάρχοντα εἰς τὴν ὑμετέραν πατρίδα φροντιστήρια καὶ τῶν ἐπιστημῶν διδάσκαλοι, δὲν ἤμπορεῖ μετὰ ἀληθείας νὰ εἰπῇ ὅτι πεφωτισμένος ὑπάρχει εἰς τὰς θεολογικὰς πραγματείας, εἰς τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα, εἰς τοὺς ρητορικοὺς κανόνας... Δὲν ἀποκλείεται τὸ χωρίο τοῦτο νὰ ἀναφέρεται στὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο Κουτούβαλη. Ὡς ὑποκείμενο μπορεῖ εὐκόλα νὰ θεωρηθεῖ τὸ «ἡ Ὑμετέρα Πανιερότης». Στὸ χωρίο αὐτὸ δηλαδὴ θέλει νὰ δείξει ὁ ἐπιστολογράφος ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ὡς Ζακύνθιος δὲν ἔχει τὴν ἀπαιτούμενη μόρφωση, ἀφοῦ δὲν μετέβη στους πεφωτισμένους τόπους (Εὐρώπη;) καὶ ἡ ἰδιαιτέρα του πατρίδα δὲν εἶχε ἀξιόλογα παιδευτήρια. Ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ ἡ φράση «δίκαιον δὲν ἔχει νὰ κατηγορῇ τὴν ἐδικὴν μου εἰλικρινοσύνην, διατὶ μὲ ἐλεύθερον στόμα λέγω». Διαφορετικὰ δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα. Μὲ ἄλλα λόγια στὴν παροῦσα παράγραφο ὁ κεφαλονίτης ἐπιστολογράφος θέλει νὰ δείξει ὅτι οὔτε οἱ ἱερεῖς τῆς Ζακύνθου οὔτε ὁ ἀρχιερεὺς οὔτε οἱ εὐγενεῖς πρέπει νὰ καυχῶνται γιὰ τὴν παιδεία τους. Οἱ λίγες ἐξαιρέσεις δὲν ἀνατρέπουν τὸν κανόνα.

Ἀκόμη καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας ἐπιβεβαιώνουν τὰ ἀνωτέρω γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ Σωφρονίου. Ναι μὲν ὁ Ἥλιος Τσιτσέλης λέει, ὅτι ὁ Σωφρόνιος («ἦτο ἐγκρατὴς παιδείας θεολογικῆς καὶ θύραθεν, εἰδήμων ἐπίσης τῆς λατινικῆς καὶ ἰταλικῆς»⁸), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα ποῦ νὰ ἐπιβεβαιώνουν ἀπολύτως τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Τσιτσέλη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Γ. Ν. Μοσχόπουλος γράφει χαρακτηριστικῶς: «Ἐπιθέτουμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὶς συνήθειες καὶ τὶς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς του, θὰ σπούδασε ἐγκύκλια μαθήματα σὲ κάποιον ἱεροδιδάσκαλο ἢ σὲ κάποιον ἰδιωτικὸ σχολεῖο τοῦ νησιοῦ του,

8. Ἡ λ. Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνικά σύμμικτα, τ. 2, Ἀθήναι 1960, σ. 139.

γιατὶ δημόσια ἐκπαίδευση καὶ μάλιστα ἀνώτερη, καθὼς εἶναι γνωστό, δὲν ὑπῆρχε ἢ ἦταν ὑποτυπώδης στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας. Δὲν ὑπάρχουν ἐξάλλου στοιχεῖα ὅτι σπούδασε στὴ Δύση. Ἄλλὰ καὶ οἱ ἐπιστολές του, ποὺ βρέθηκαν, δείχνουν μέτρια μόρφωση⁹.

στ. 211-212: Λοιπὸν ὁ κήρυκας χρέος ἔχει νὰ ἀποβλέψῃ εἰς τὴν ψυχικὴν ὠφέλειαν τῶν δέκα καὶ ὄχι τῶν ἐνενηκοντα; Πρβλ. τὴν παραβολὴν τοῦ ἀπολωλὸτος προβάτου (Ματθ. 18,11-13. Λουκ. 15,3-7).

στ. 305-308. ...οἱ βασιλεῖς ὅλοι φοβερίζουν τοὺς παραβάτας πὼς θέλει τοὺς παιδεύσουν μὲ ὠμότητα, τοὺς ἄλλους δέ, ὅπου τὸν νόμον φυλάξουν μετ' ἀκριβείας, νὰ βραβεύουν μὲ πλουσιοπαροχότητα. Πρβλ. Α' Πέτρ. 2,13-14: «...ὡς δι' αὐτοῦ πεμπομένοις εἰς ἐκδίκησιν κακοποιῶν ἔπαινον δὲ ἀγαθοποιῶν».

στ. 331. δὲν ἐπροξένησαν παρομοίαν. Ἐδῶ ἐννοεῖται ὠφέλειαν, ἐπιστροφὴν. Πρβλ. στ. 325-326: «Δὲν ἤμπορεῖ νὰ κατηγορηθῆ ἡ ἐπιστροφή ἐκ μέρους τοῦ θεορήτορος».

στ. 340-341. ἡ ἄφατος εὐσπλαγχνία τοῦ Κυρίου μας στρέφοντας τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπάνω... Πρβλ. Ψαλμ. 102, 17: «τὸ δὲ ἔλεος τοῦ Κυρίου... ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτόν». Πρβλ. Σοφ. Σειρ. 23,19. Ψαλμ. 32,18· 33,16.

στ. 350-353... διὰ τὰς πολλὰς χειροτονίας ὁποῦ... ἔκαμε... χωρὶς νὰ ἔχουσι τὴν πρέπουσαν ἡλικίαν τὴν διορισμένην ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἰα' κανὼνας τῆς Νεοκαισαρείας ὀρίζει ὅτι ἡ χειροτονία ἱερέως δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ πρὶν ἀπὸ τὸ 30ῦ ἔτος: «Πρεσβύτερος πρὸ τριάκοντα ἐτῶν μὴ χειροτονείσθω, ἐὰν καὶ πᾶν ἢ ὁ ἄνθρωπος ἄξιος, ἀλλὰ ἀποτηρείσθω. Ὁ γὰρ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῷ τριακοστῷ ἔτει ἐβαπτίσθη, καὶ ἤρξατο διδάσκειν»¹⁰. Ὁ κανὼνας αὐτὸς ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸ β' κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμένης Συνόδου (691), τὸ δὲ περιεχόμενό του ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ιδ' κανόνα τῆς ἰδίας Συνόδου¹¹. Τοὺς κανόνες αὐτοὺς ἐπαναλαμβάνουν πολλὲς Κανονικὲς Διατάξεις καὶ Ἐγκύκλιοι. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (κατ' οἰκονομίαν), ὅταν παρίσταται ἀνάγκη, ἐπιτρέπει τὴ χειροτονία στὸ

9. Γ. Ν. Μοσχόπουλου, Οἱ Ἑλληνες τῆς Βενετίας καὶ τῆς Ἰδρυρίας (1768-1797). Ἡ μητρόπολις Φιλαδελφείας καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὸν ἑλληνισμό τῆς Β. Ἀδριατικής, Ἀθήνα 1980, σ. 66.

10. Ἄμ. Σ. Ἀλιβιζάτου, ὀπ. π., σ. 168.

11. ὀπ. π., σ. 83.

βαθμὸ μὲν τοῦ διακόνου ἀπὸ τὸ 23ο ἔτος, στὸ βαθμὸ δὲ τοῦ πρεσβυτέρου ἀπὸ τὸ 28ο ἔτος¹².

στ. 367-368. ἱερεῖς ... ἀμαθεῖς, νέοι τὴν ἡλικίαν, ἀδίδακτοί... Πρβλ. Α' Τιμ. 3,2-7: «Δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον... εἶναι... διδακτικόν... μὴ νεόφυτον...».

στ. 371-373. ποιμένες... πῶς νὰ ἡξεύρουν νὰ τὸ τραβήξουν εἰς πεδιάδας ὅπου ἡ ἀγαθὴ τροφή. Πρβλ. Ἰεζ. 34,13,14: «καὶ εἰσάξω αὐτούς... ἐν νομῇ ἀγαθῇ βοσκήσω αὐτούς...».

Τὸ κήρυγμα τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὴν Κεφαλονιά ἔφερε πλούσιους καρπούς. Καὶ οἱ καρποὶ αὐτοὶ ἦταν μακρόχρονοι. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Ἀντζουλῆ Διακάτου, ποὺ στὶς 11 Αὐγούστου 1779, δυὸ χρόνια περὶπου μετὰ τὴν διέλευση τοῦ Ἁγίου ἀπὸ τὸ νησί, ὑπέγραψε «προσηλώση» καὶ ἔγινε μοναχὸς στὸ μοναστήρι τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα Μηλαπιδιάς Κεφαλληνίας. Ὁ νέος μοναχὸς ὁμολογεῖ ὅτι «ἡ διδαχὴ καὶ παρακίνηση τοῦ εὐλογημένου ἁγίου Κοσμᾶ... ἐπαρακίνησε πολλοὺς νὰ ἀφήσουν τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀρνηθοῦν γυναῖκες καὶ παιδιὰ, νὰ ἀσηκώσουν τὸν ἐλαφρὸν ζυγὸν τοῦ Χριστοῦ, νὰ δουλεύσουν διὰ τὴν ψυχὴν τους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καὶ αὐτὸς ἕνας» (στ. 5-9). Μὲ τὴν παρουσίαση καὶ τὸ σχολιασμὸ τῆς προσηλώσεως τοῦ μοναχοῦ Ἀντζουλῆ ὁ Ἁ. κλείει οὐσιαστικῶς τὴν ἐργασία του (σσ. 77-82).

Τὸ εὐρητήριο ποὺ ἀκολουθεῖ δίδει στὴν ἐργασία πληρότητα καὶ ἀριότητα (σσ. 83-88).

* * *

Ἡ προσφορὰ τοῦ Ἁ. θὰ ἦταν ἀνυπολόγιστη, ἀκόμη καὶ ἂν ἀπλῶς ἔφερε τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Ἡ ἔκτενης ὁμως παρουσίαση τῆς ἐργασίας δείχνει ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἔδωκε ἀπλῶς τὴν ἀφορμὴ στὸν Ἁ. νὰ κάνει μιὰ σοβαρὴ ἔρευνα. Οἱ καρποὶ τῆς ἔρευνας αὐτῆς εἶναι ἀρκετὰ πλούσιοι. Ἡ πλούσια αὐτὴ συγκομιδὴ ὀφείλεται στὴν ἴδια τὴ μέθοδο ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ ἔρευνητής. Ὁ Ἁ. δὲν δέχεται ἀβασάνιστα τίς πληροφορίες τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων. Τίς ἐλέγχει κριτικῶς. Μ' αὐτὸν ὁμως τὸν τρόπο ἐπισημαίνει πολλὰ λάθη καὶ οὐσιαστικὲς ἀνακρίβειες προγενεστέρων ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν εἰσέλθει σὲ ἐγχειρίδια, μονογραφίες καὶ ἄρθρα καὶ παγιδεύουν τὴν ἐπιστήμη καὶ τοὺς ἐρευνητές, ἀφοῦ γίνονται δεκτὲς ὡς ἀκριβεῖς καὶ ἀληθινές. Ἀναφέρω κατωτέρω ὠρισμένες τέτοιες ἀνακρίβειες, ἀδιάφορα ἂν μερικὲς ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους μελετητές:

1. Ὁ ἁγ. Κοσμᾶς δὲν ἔχει γεννηθεῖ τὸ 1714, ὅπως δέχονται πολλοὶ ἐρευνητὲς (σ. 1, σημ. 1).

12. Ἰερωνύμου Ι. Κοτσώνη, Προβλήματα τῆς ἀεκκλησιαστικῆς οἰκονομίας, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 213.

2. Ὁ ἅγ. Κοσμάς οὔτε ὑπαγόρευε στοὺς μαθητές του οὔτε συνέτασσε ὁ ἴδιος τίς διδαχές του, ὡς ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ Σωφρόνιο Παπακυριακοῦ καὶ τὸν Ἰ. Β. Μενοῦνο ἀντιστοίχως (σ. 2, σημ. 4).

3. Οἱ Πινιατόροι δὲν εἶναι Ἰταλοί, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Μ. Α. Γκιόλιας, ἀλλὰ Κεφαλονίτες (σ. 6, σημ. 10).

4. Τὰ κείμενα τῶν δύο ἐπιστολῶν τοῦ ἅγ. Κοσμά, ποὺ φυλάσσονται στὴ μονὴ τοῦ ἅγ. Ἀνδρέου τῆς Μηλαπιδιάς, εἶχαν δημοσιευθεῖ τὸ 1904 ἀπὸ τὸν Ἡ. Τσιτσέλη καὶ ὄχι τὸ 1973 ἀπὸ τὸν πρωτοπρεσβύτερο Κ. Γκέλη, ὡς γράφει ὁ Ἰ. Β. Μενοῦνος (σσ. 7-8, σημ. 14).

5. Ὁ «Κατάλογος τῶν ἐπισκόπων ὁποῦ ἐστάθησαν εἰς τὴν νῆσον τῆς Κεφαλληνίας...» ἔχει γραφεῖ «λίγο μετὰ τὸ 1842» καὶ ὄχι στὶς ἀρχές «τοῦ 19ου αἰῶνος», ὡς σημειώνει ὁ ἐκδότης τοῦ Ἐμμ. Κριαρᾶς (σ. 10, σημ. 18).

6. Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ν. Β. Μεταξᾶς γὰρ τὸν κατάλογο τοῦ Γερμανοῦ Καλλιγιᾶ εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ἀνακριβεῖς. Ὅπως π.χ. ὅτι δὲν προσδιορίζεται ἀκριβῶς τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήσε τίς πληροφορίες τοῦ ὁ Γερμανὸς Καλλιγιᾶς, ὅτι ὁ Χαράλαμπος Γεννατᾶς Τσιμαράτος δὲν ἦταν συμβολαιογράφος καὶ δὲν ἔζησε στὸ Ἄργοςτόλι (σ. 12, σημ. 22).

7. Ὑπὸ τὴν φράση «ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ» τοῦ «Κώδικος ἀρχιερέων Κεφαλληνίας» δὲν ἀνοοῦνται τὰ Ὀρλωφικά, ὅπως τὴν ἐρμηνεύει ὁ Κ. Σαρδελῆς, ἀλλὰ «τοπικὰ ζητήματα τῆς Κεφαλονιάς» (σ. 13, σημ. 24).

8. Τὸ ἔτος 1770, ὡς ἔτος μεταβάσεως τοῦ ἅγ. Κοσμά στὰ Ἰόνια νησιά, τὸ ὁποῖο ἀναφέρουν τρεῖς πηγές καὶ ὠρισμένοι ἐρευνητές, ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένο (σσ. 15-18).

9. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Φ. Μπουμπουλίδου, ὅτι ὁ κατάλογος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν «ἐδημοσιεύθη ὡς ἀνέκδοτος ὑπὸ Ἐμμ. Κριαρᾶ», ἀν καὶ εἶχε δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Παπαγεωργίου, εἶναι ἄδικος, διότι οἱ κατάλογοι αὐτοὶ εἶναι διαφορετικοὶ (σ. 16, σημ. 30).

10. Καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ἐρευνητῶν, ὅτι ἡ ἀφιξὴ τοῦ ἅγ. Κοσμά στὰ Ἐπτάνησα ἐγίνε ἢ τὸ 1759 ἢ τὸ 1776 ἢ τὸ 1779, δὲν στηρίζεται στὶς πηγές (σ. 18).

11. Ἡ τριετής παραμονὴ τοῦ ἅγ. Κοσμά στὴν Κεφαλονιά κατὰ τὰ ἔτη 1770-1773 εἶναι αὐθαίρετο δημιούργημα τοῦ Φάνη Μιχαλόπουλου (σσ. 18-20).

12. Ἐσφαλμένως ὁ Δ. Βιάζης γράφει ὅτι ὁ ἅγ. Κοσμάς ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο «ἐπανεκάμψεν εἰς Κεφαλληνίαν, ὅπου ὁ λαὸς τὸν ἠγάπα, καὶ ἔμεινεν ἐπὶ ἀρχετὰ ἔτη» (σ. 19).

13. Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Νέου Μαρτυρολογίου» ἐγίνε τὸ 1799 καὶ ὄχι τὸ 1794, ὡς δέχεται ὁ μοναχὸς Θεόκλητος Διονυσιάτης (σ. 22, σημ. 50).

14. Ἡ βιογραφία τοῦ ἅγ. Κοσμά ποὺ ὑπάρχει στὸ «Νέον Μαρτυρολό-

γιον» και στην «'Ακολουθία και βίος του έν άγίοις πατρός ήμῶν Κοσμᾶ του ιερομάρτυρος και ισαποστόλου φαλλομένη κατά την κδ' του Αύγουστου μηνός», έργο του Σαμφείρου Χριστοδουλίδου, είναι ένα και τὸ ἴδιο κείμενο (σ. 24, σημ. 51). Σημειώτεον ὅτι ὁ 'Α. ἀποφεύγει νά λάβει θέση ὡς πρὸς τὴν πατρότητα του κειμένου (ἀνήκει στοὺς Σάμφειρο Χριστοδουλίδη ἢ στοὺν ἄγ. Νικόδημο τὸν 'Αγιορείτη;—σσ. 3-4, σημ. 6).

15. 'Η «Διήγησις τῶν πεπραγμένων του ιεραποστόλου Κοσμᾶ έν Κεφαλληνίᾳ» του 'Ανδρέα 'Ι. Λάσκαρη δέν «γράφτηκε ἰταλικά», ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Φ. Μιχαλόπουλος, ἀλλ' «in greco moderno», ὡς γράφουν οἱ Πινιατόροι (σ. 26, σημ. 59). Μέχρι σήμερα τὸ κείμενο αὐτὸ δέν ἐπισημάνθηκε.

16. 'Ανακριβῶς σημειώνει ὁ π. Κωνσταντῖνος Γκέλης ὅτι πρῶτα πῆγε στη Ζάκυνθο ὁ ἄγ. Κοσμᾶς και μετὰ στην Κεφαλονιά και ὅτι τότε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος Κουτούβαλης ἔλειπε στη Βενετία (σ. 28).

17. 'Ο ἄγ. Κοσμᾶς δέν «ἔμεινε σχεδὸν ένα χρόνο» στην Κεφαλονιά, ὡς γράφει ὁ Ν. Δ. Τζουγανάτος (σ. 29).

18. Στο βιβλίο του Ν. Β. Μάνεση «Περὶ Νικολάου 'Αρλιώτη (1731-1812) και τῶν χειρογράφων χρονικῶν αὐτοῦ» τὸ ἔτος τῆς φράσεως «Τὴν νύκτα τῆς 6 'Απριλίου 1775» τῆς σελίδας 10 πρέπει νά διορθωθεῖ σὲ 1777. Πρόκειται περὶ τυπογραφικοῦ λάθους (σ. 29, σημ. 67).

19. 'Ο ἀρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος Κουτούβαλης δέν ἐξέδωκε «ἐκκλησιαστικὴ ἐπίκριση» ἐναντίον του ἄγ. Κοσμᾶ, πὸν ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀφορισμὸ, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Φ. Μιχαλόπουλος (σσ. 35-36, σημ. 80).

'Η ἀξιόλογη αὐτὴ μελέτη του 'Α. δέν πρέπει νά μείνει ἀνεκμετάλλευτη, ἀπλῶς και μόνο γιατί δημοσιεύτηκε στις σελίδες ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ. "Ολοι μας κάτι θά διδαχθοῦμε ἀπ' αὐτὴ. "Άλλοι μποροῦν νά μάθουν τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναζητεῖται ἡ ἀλήθεια. "Άλλοι μποροῦν νά παρακολουθήσουν βῆμα πρὸς βῆμα τὴ δρᾶση του ἄγ. Κοσμᾶ στην Κεφαλονιά και τὴ Ζάκυνθο. "Άλλοι μποροῦν νά ἀντλήσουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ, γιὰ νά συνεχίσουν τὴν ἔρευνα. "Άλλοι, τέλος, μποροῦν νά βυθιστοῦν στη μελέτη τῆς ἐπιστολῆς, στην ὁποία ὁ ἄγνωστος συντάκτης μεταξὺ ἄλλων ἐξετάζει τὴν καθαρότητα τῆς διδασκαλίας, τὴν ἀγιότητα τῶν πράξεων και τοὺς καρποὺς του κηρύγματος του ἄγ. Κοσμᾶ, διότι αὐτοὶ «εἶναι οἱ τρεῖς χαρακτηρισμοὶ... ὁποῦ συσταίνουσι ἐναντὶ ἀληθινὸν του Χριστοῦ ἀπόστολον».